

Η «βασιλεύουσα πόλις» και η Άλωση του 1453 (Ευάγγελος Χρυσός, Πρόεδρος Ινστιτούτου «Άγιος Μάξιμος ο Γραικός», Ομότιμος Καθηγητής Ε.Κ.Π.Α.)

/ Πεμπτουσία· Ορθοδοξία-Πολιτισμός-Επιστήμες

Ως ένας Θεσσαλονικιός ρωμιός, που μάλιστα υπηρετεί συνειδητά το ρωμαίικο γένος από τη σκοπιά του ιστορικού δεν αισθάνομαι φίλος, αλλά μέλος της οικογένειας της Ένωσής σας. Είμαι κι εγώ ένας Βυζάντιος, ένας Κωνσταντινοπολίτης.

Με τον όρο Βυζάντιος παραδίδεται ένα εξαιρετικό ρητορικό κείμενο του Θεόδωρου Μετοχίτη, του εξαιρετικού λογίου και ανώτατου αξιωματούχου της βυζαντινής Αυλής στο πρώτο μισό του δέκατου τέταρτου αιώνα. Τώρα έχουμε τον Βυζάντιον σε κριτική έκδοση, αλλά και σε πρόσφατη νεοελληνική μετάφραση του Ιωάννη Πολέμη από της Εκδόσεις Ζήτηρος. Σας προτείνω, αντί άλλης σπονδής την ημέρα της επετείου της Άλωσης, να διαβάσετε αυτό το κείμενο. Το όνομα του

Θεόδωρου Μετοχίτη είναι άμεσα συνδεδεμένο και με την σπουδαία ανακαίνιση της Μονής της Χώρας, του γνωστού σήμερα ως Kariye Camii.

Στο ρητορικό αυτό δοκίμιο ο Μετοχίτης ορίζει τον ρόλο του Βυζαντίου ως εξής: «Όλοι μαζί οι άνθρωποι έχουν κοινή πατρίδα και τροφό τους την Κωνσταντινούπολη. Μπορούν να κάνουν ό,τι θέλουν σε αυτήν οι δικοί της πολίτες, καθώς αισθάνονται ότι βρίσκονται στο συνηθισμένο τους περιβάλλον. Μπορούν όμως γενικά όλοι οι άνθρωποι να συμβιώνουν εδώ με τους άλλους με πολύ άνετο τρόπο. Αυτό είναι κάτι που ισχύει από παλιά στην πόλη μας, ίδιο και अपαράλλακτο. Πρόκειται για μια νέου είδους κοινοπολιτεία, η οποία φέρνει την ειρήνη σε όλους τους ανθρώπους. Όλα εκείνα τα έθνη που δεν επικοινωνούν στις δικές τους χώρες καθόλου μεταξύ τους εδώ στην πόλη μας έρχονται σε επικοινωνία, και γίνεται η πόλη μέσο συνδιαλλαγής. Έτσι επέρχεται μια συμφωνία με ρητούς όρους και υπακούουν σε αυτούς, υποχρεωμένοι να ζουν μεταξύ τους ειρηνικά, σαν άνθρωποι που είναι». Είναι οι άνθρωποι που ανήκαν στη βυζαντινή κοινοπολιτεία. Αυτής της κοινοπολιτείας είστε οι φυσικοί φορείς και κληρονόμοι. Και εμείς μαζί σας.

Το όνομα Βυζάντιο, για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία δεν αποτυπώνει απλώς μια ιστορική ανάμνηση της παλιάς ελληνικής αποικίας των Μεγαρέων στον Βόσπορο, στο έδαφος του οποίου ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ίδρυσε την αναθηματική πόλη του, όταν έγινε μονοκράτορας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας το 324 μ.Χ. Εξάλλου το δόκιμο εθνικό όνομα για τους Κωνσταντινοπολίτες ήταν 'βυζάντιος',

ενώ σπανιότατα και μόνον κατά την ύστερη περίοδο χρησιμοποιείται αντ' αυτού το εθνικό όνομα 'Κωνσταντινοπολίτης' . Έτσι ήδη κατά την βυζαντινή περίοδο, η λέξη είχε χρησιμοποιηθεί ως ένας γενικός όρος για τη φυσική τοποθεσία της Κωνσταντινούπολης, για τους ανθρώπους της και κατ' επέκτασιν για όλα τα φυσιογνωμικά στοιχεία της αυτοκρατορίας στην Ανατολή. Όλο και συχνότερα γινόταν η χρήση του ονόματος της πόλεως Βυζάντιον αντί της αυτοκρατορίας, στην οποία ηγεμόνευε, η κατά συνεκδοχή χρήση διευκολυνόταν και επεκτεινόταν χωρίς ιδιαίτερες αποχρώσεις. Έτσι, ιστοριογράφοι ονόμασαν τα έργα τους Βυζαντιακά ή Ιστορία Βυζαντιακή , παρόλον ότι το περιεχόμενό τους καλύπτει την ιστορία της αυτοκρατορίας και όχι μόνον της πόλεως. Ο Θεόδωρος Στουδίτης χρησιμοποιούσε κατά προτίμησιν το όνομα Βυζαντίς Βυζαντινό είναι λοιπόν ό,τι είχε αναφορά στην αυτοκρατορία του Βοσπόρου.

Ίσως να θεωρηθεί περιττή η εισαγωγική αυτή αναφορά στη λέξη 'βυζαντινός' . Ωστόσο, έκρινα πως είναι αναγκαίο να κατατεθεί εισαγωγικά ως απάντηση στις φωνές κύκλων διανοουμένων στη σημερινή Ελλάδα, που προσπαθούν να μεμφθούν τον όρο Βυζαντινός ως δήθεν κακόβουλη έκφραση ανθρώπων στη Δύση που σκόπιμα θέλουν δήθεν να μειώσουν και να περιφρονήσουν το μεγαλείο της Αυτοκρατορίας περιορίζοντάς την στην παλιά μικρή αποικία των Μεγαρέων.

Όμως ο όρος Βυζάντιο ως γενικός όρος στις βυζαντινές σπουδές είναι απαλλαγμένος από κάθε τέτοια κακόβουλη στάση αρνητικής αποτίμησης του βυζαντινού πολιτισμού. Είναι βέβαια αληθές ότι κυκλοφορούσαν αρκετά συχνά στο παρελθόν και ακούγονται κατά καιρούς ακόμη και σήμερα προκαταλήψεις κατά του Βυζαντίου, που ως επί το πλείστον προκαλούνταν αρχικά από την άρνηση των Βυζαντινών να αποδεχθούν το δόγμα της ρωμαιοκαθολικής παπικής εξουσίας. Στα χρόνια του Διαφωτισμού λοιδορήθηκε η Αυτοκρατορία ως κατεξοχήν θρησκόληπτο κράτος, εμπλεκόμενο σε πραγματικές ή φανταστικές «βυζαντινές μηχανορραφίες». Πολλές άλλες προκαταλήψεις περιέχει ο λεγόμενος 'βυζαντινισμός', που χρησιμοποιείται και από Έλληνες. Όμως αυτές οι προκαταλήψεις δεν εκφράζονται μέσα από τη χρήση του όρου βυζαντινός.

Πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι κατά τη μεσαιωνική εποχή πολλοί άνθρωποι στρατεύτηκαν στην ιδεολογική μάχη εναντίον της Ανατολής και μεταξύ άλλων κατήγγειλαν τους Βυζαντινούς ότι σφετερίζονταν τη ρωμαϊκή ιδέα, τον τίτλο του Ρωμαίου και την ρωμαϊκότητα ως νομιμοποιητικό παράγοντα της Αυτοκρατορίας και των προνομίων της στον κόσμο, και διεκδίκησαν την ιδιότητα και την ταυτότητα αυτή αποκλειστικά για τη δυτική, λατινική αυτοκρατορία. Αυτοί έγραψαν πραγματείες contra Graecos. Όμως ο όρος Βυζαντινός ποτέ δεν χρησιμοποιήθηκε από τους εχθρούς της Αυτοκρατορίας ως εργαλείο ή όπλο μίσους

εναντίον της. Από τη μελέτη του σχετικού υλικού προκύπτει το παράδοξο συμπέρασμα ότι ενώ οι λατινικές πηγές του μεσαίωνα, σκοπίμως τονίζουν χωρίς επιφύλαξη ή αναστολή την ελληνικότητα της Αυτοκρατορίας, ώστε να της φορτώσουν βέβαια όλα τα αρνητικά στερεότυπα της λέξεως Έλλην που ίσχυαν στην εποχή τους, κάποιοι βυζαντινολόγοι του καιρού μας αμφισβητούν την ελληνικότητα του Βυζαντίου, ή - ορθότερα! - την ταύτισή του με την Ελλάδα και τους Έλληνες, ίσως από διάθεση να αποφύγουν τον λανθάνοντα νεοελληνικό εθνικισμό κάποιων Ελλήνων βυζαντινολόγων. Νομίζω ότι πρόκειται περί επιτηδευμένης συγχύσεως των όρων, ή οφείλεται σε άγνοια της σημασίας των λέξεων στα εκάστοτε συμφραζόμενα. Επισημαίνω ότι την έκφραση *homo byzantinus*, την εισήγαγε ο αείμνηστος ρώσος Alexander Kazhdan για να αποδώσει ψύχραιμα τα χαρακτηριστικά του μέσου ανώνυμου πολίτη της Αυτοκρατορίας, φυσικά χωρίς «ανθελληνικές» προκαταλήψεις. «Ο βυζαντινός άνθρωπος».

Η Κωνσταντινούπολη λοιπόν, ως έδρα του αυτοκράτορος και ως διοικητικό κέντρο της πολιτείας έδωσε νέο νόημα στην έννοια της «ρωμαϊκότητας»-*Romanitas*, του κατά πλειονότητα ελληνόφωνου πληθυσμού στις ανατολικές επαρχίες, παρέχοντάς τους μια σύνθετη λειτουργική Ελληνορωμαϊκή αντίληψη του εαυτού τους και νέα εστίαση στον προσανατολισμό τους. Οι άνθρωποι μπορούσαν με αισιοδοξία να αφήσουν τους τόπους τους και να μετακινηθούν στην Πόλη, υπολογίζοντας ότι θα τους παρασχεθεί ασφάλεια πίσω από τα ισχυρά τείχη της, θέση εργασίας στην ανθούσα οικονομία της και εγγυημένη διατροφή για τις οικογένειές τους. Επιπλέον, θα απολάμβαναν τα αρχιτεκτονικά κάλλη στους δρόμους και τις πλατείες, τα επώνυμα φόρα, θα μετείχαν στις χαρές της πόλης (αθλήματα στον ιππόδρομο, θρησκευτικές γιορτές στις μεγάλες εκκλησιές ιδιαίτερα στην Αγία Σοφία και τελετουργικές παραστάσεις με την παρουσία του προσώπου του αυτοκράτορα, της οικογένειάς του και της ακολουθίας του.

Η μεγαλοπρεπής και μαγευτική Πόλη, ως η «κοινή πατρίς των Ρωμαίων» περιείχε το κεντρικό αυτοκρατορικό παλάτι, που ήταν μια ολόκληρη πολιτεία, και όλα τα άλλα αντιπροσωπευτικά κτήρια της αυτοκρατορικής αυλής ως ενός ζωντανού οργανισμού. Αλλά δεν ήταν μόνο τα δημόσια κτήρια υψηλής αισθητικής αξίας και οι χώροι εργασίας της τεράστιας διοικητικής μηχανής, που ήταν συνδεδεμένοι με το Ιερόν Παλάτιον και τις λειτουργίες του. Η ίδια η μορφή του πολιτεύματος και ο τρόπος που η αυτοκρατορική εξουσία ασκούσαν από ένα σταθερό και κεντρικό περίβολο μέσα στη μεγάλη Πόλη, ήταν χωρίς προηγούμενο. Ήταν πρωτοφανής για τον υπόλοιπο κόσμο.

Εκτός από το ιερόν παλάτιον και την πληθώρα των άλλων αυτοκρατορικών ανακτόρων και επαύλεων εντός και εκτός των τειχών της πόλης, υπήρχε επίσης το

εντυπωσιακό δίκτυο των εκατοντάδων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, εκκλησίες και μοναστήρια με τον κλήρο τους, των ορθόδοξων, κυρίως ελληνόφωνων κληρικών, αλλά – από το ενδέκατο αιώνα και μετά – και του λατινόφωνου κλήρου των ρωμαιοκαθολικών εκκλησιών, άκουγες όμως σε ορισμένες συνοικίες τις ψαλμωδίες στις συναγωγές των Εβραίων, κάπου-κάπου και τις προσευχές των ιμάμηδων από τα μουσουλμανικά τεμένη.

Ὅταν κάποιος εισερχόταν στην κοσμόπολη , ζαλιζόταν από τις χιλιάδες κατοίκους με την πολυμορφία τους, με την βαβούρα πολλών διαφορετικών γλωσσών, όπως το περιγράφει σκωπτικά ο Ιωάννης Τζέτζης τον δωδέκατο αιώνα. Θα εντυπωσιαζόταν από την ποικιλία των πολιτιστικών και αισθητικών ιδιαιτεροτήτων των περαστικών, τα ρούχα τους και στις λαλιές τους που ο προσεκτικός Τζέτζης προσπαθούσε να καταλάβει. Ο επισκέπτης θα θαύμαζε επίσης τον τρόπο με τον οποίο η Πόλη αντιμετώπιζε τα προβλήματα που σχετίζονται με την καθημερινή λειτουργία της πόλης, όπως είναι τα θέματα πολεοδομίας, τη στέγαση των μόνιμων κατοίκων και των επισκεπτών, τα προβλήματα στην ύδρευση, στην αποχέτευση ή στον ανεφοδιασμό της αγοράς με τρόφιμα από την ύπαιθρο. Με όλα

αυτά τα δεδομένα, η Κωνσταντινούπολη, ως η μεγαλύτερη πόλη στον κόσμο, θεωρείτο ως ένα θαύμα από μόνη της, φυσικά εξαιρετικά συναρπαστικό για τους επισκέπτες της, αλλά και για εκείνους που τη φαντάζονταν από περιγραφές άλλων και φήμες και που ονειρεύονταν να επισκεφτούν κάποια μέρα.

Το εκκλησιαστικό καταπίστευμα του Ιουστινιανού, ο ναός της του Θεού Σοφίας και το συγκρότημά του, ήταν από την αρχική του σύλληψη σχεδιασμένο για να υπερκεράσει σε μέγεθος και κάλλος κάθε άλλον ευκτήριο οίκο. Αναδείχθηκε λοιπόν και παρέμεινε στο πέρασμα των αιώνων ως το απόλυτο υλικό και συμβολικό επίκεντρο της χριστιανικής αυτοκρατορίας και της οικουμένης. Έμελλε να αναδειχθεί και ως το αρχιτεκτονικό πρότυπο για ολόκληρο τον κόσμο, λειτούργησε παράλληλα ως το απόλυτο πρότυπο της λειτουργικής ζωής της Ορθόδοξης Ανατολής διαχρονικά, και καθιερώθηκε επίσης ως η απτή αν και συμβολική εικόνα όχι μόνο της Χριστιανοσύνης, αλλά ολόκληρης της μονοθεϊστικής οικουμένης. Όλα τα αναδυόμενα κράτη στον Βορρά και στη Δύση, αλλά και στην Ανατολή, τα μεγάλα καθεδρικά ευκτήρια, ήταν αφιερωμένα στην Θεία Σοφία αντικατοπτρίζοντας διαχρονικά αυτή την πραγματικότητα. Σε είκοσι τουλάχιστον πρωτεύουσες ή άλλες πόλεις εντοπίζονται καθεδρικοί ναοί προς τιμήν της Αγίας Σοφίας:

Οι ποσοτικά μοναδικές κλίμακες μεγέθους, που ανέφερα για την Κωνσταντινούπολη, ήταν σε πλήρη αρμονία με τους ποιοτικούς, που και αυτοί διαμόρφωναν την αισθητική τελειότητα του υποδείγματος. Αντίστοιχη ήταν και η – όπως λέμε σήμερα – «ποιότητα ζωής» στην Πόλη. Αδιαμφισβήτητη απόδειξη γι' αυτό είναι, φυσικά, οι ποικίλες εκδηλώσεις αγάπης και επαίνου των Κωνσταντινουπολιτών.

Από την άλλη πλευρά, η γοητεία που ασκούσε το Βυζάντιο στους επισκέπτες ενέτεινε, ως γνωστόν, την απληστία και την κατακτητική μανία των χριστιανών της Δύσης και η στάση αυτή εξηγεί εν μέρει την απόκλιση της Τέταρτης Σταυροφορίας από τον στόχο της, και την Άλωση της Πόλης και ολόκληρης της επικράτειας της Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως. Ο θαυμασμός είχε οδηγήσει σε πρώτη φάση στην μίμηση, την *imitatio Imperii*. Αυτό, σε ένα δεύτερο στάδιο, άνοιξε το δρόμο στον ανταγωνισμό με την Κωνσταντινούπολη, για την οποία δυτικές πηγές χρησιμοποιούν τον όρο *aemulatio*. Τελικά αυτός ο ανταγωνισμός ακόνισε τα όπλα για την Άλωση του 1204. Ήδη όμως από τα χρόνια της Πρώτης Σταυροφορίας είχαν αρχίσει να ακούγονται φωνές, με συνεχή επιτάχυνση, που ανέπτυσαν επιχειρήματα υπέρ της κατάληψης της Πόλης.

Κατά παρόμοιο τρόπο, οι μουσουλμάνοι της Ανατολής είχαν ήδη από τον έβδομο

αιώνα ως ιερό στόχο, όπως γνωρίζουμε από τις αραβικές πηγές, να στεφανώσουν την κατάκτησή τους με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης. Πολιτικές φιλοδοξίες συνυφασμένες με θρησκευτικές δοξασίες και παράλληλα με επιτηδευμένα σχόλια των νομομαθών σε ορισμένα χωρία του Κορανίου, οδήγησαν σταδιακά στη διατύπωση ενός δόγματος, που έμεινε αναλλοίωτο στο πέρασμα των αιώνων και το οποίο χρησίμευσε για να νομιμοποιήσει την κατάκτηση από τον Πορθητή ως τον απόλυτο θρησκευτικο-πολιτικό στόχο των εσχάτων, του «τέλους της ιστορίας», όπως θα έλεγαν σύγχρονοί μας αναλυτές. Έτσι ο Μωάμεθ Β΄ με την Άλωση της Πόλης απέδειξε στα μάτια των Μωαμεθανών ότι ήταν ο ηγεμόνας που ήταν προορισμένος και καταξιωμένος να πραγματοποιήσει την παλαιά εντολή του Αλλάχ. Φυσική προέκταση της εκπλήρωσης του οράματος αυτού ήταν να οικειοποιηθούν οι Οθωμανοί το μεγαλειώδες παρελθόν της Πόλεως και να ιδιοποιηθούν τα σύμβολά της, ώστε να ενταχθούν στο ευρύτερο πλαίσιο της παγκόσμιας ιστορίας ως οι νέοι νόμιμοι κληρονόμοι της.

Στα χρόνια της παρακμής, μετά την άλωση του 1204 από τις σταυροφορίες, η Κωνσταντινούπολη είχε χάσει μεγάλο μέρος της ακτινοβολίας της. Το αυτοκρατορικό παλάτι εγκαταλείφθηκε για ένα πολύ μικρότερο αυτοκρατορικό ανάκτορο στην περιοχή της Βλαχέρνας, πολλά άλλα μνημειακά κτήρια είχαν καταρρεύσει, ο πληθυσμός συρρικνώθηκε και η οικονομία μειώθηκε δραματικά εξαιτίας της ανθηρής οικονομίας των αποικιών των Ενετών και των Γενουατών που είχαν πια στα χέρια τους το εμπόριο της πόλης και τα κέρδη του. Ωστόσο, ο πολιτικός ρόλος της Κωνσταντινούπολης ως του απόλυτου κέντρου του βυζαντινού κόσμου παρέμεινε ακλόνητος, έστω κι αν αυτό ίσχυε πια μόνον σε επίπεδο συμβολικό. Σε μια μακρά και επίπονη διαδικασία παρακμής μέχρι το δέκατο πέμπτο αιώνα και την Άλωση από τους Οθωμανούς το 1453, η αυτοκρατορία έπαιρνε όλο και περισσότερο το μέγεθος και το σχήμα της πόλης-κράτους δίνοντας ένα νέο νόημα στην έκφραση «η Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης». Γιατί τώρα πλέον η Κωνσταντινούπολη ταυτιζόταν και γεωγραφικά εν πολλοίς με την Αυτοκρατορία.

*

Στα πλαίσια του προβληματισμού αυτού, πρέπει να τονισθεί η καταλυτική σημασία της βαθύτατης εσωτερικής κρίσης, που παρέλυσε το έργο της οργάνωσης της άμυνας ενόψει της επερχόμενης πτώσης.

Την πόλη του Κωνσταντίνου τη συνόδευε ανέκαθεν – και δικαίως – η φήμη ότι λόγω της εξαιρετικής γεωγραφικής θέσης της και λόγω των τειχών της ήταν απόρθητη. Εξάλλου τα τείχη της είχαν μείνει πραγματικά απόρθητα επί χίλια

χρόνια, αφού για της άλωση της πόλης από τους σταυροφόρους το 1204 η αιτία δεν ήταν η παραβίαση των τειχών. Αλλά και σε ένα άλλο επίπεδο, το θρησκευτικό, η πόλη, ως η Νέα Ρώμη, θεωρείτο αιώνια, αφού η αδιάκοπη ρωμαϊκή της υπόσταση ήταν συναρτημένη με την αιωνιότητα της ιδέας της Ρώμης. Επιπλέον, στη συνείδηση των Χριστιανών είχε καθιερωθεί και ως η Νέα Σιών, η Νέα Ιερουσαλήμ, και ασφαλώς – έτσι πίστευαν όλοι – ο ιστορικός της βίος της θα τελείωνε μόνον στα έσχατα των καιρών.

Πώς λοιπόν έφτασαν τα πράγματα έως εκεί; Πώς έπεσε η Πόλη;

Για τον ιστορικό, που έχει το προνόμιο να κρίνει τα πράγματα εκ των υστέρων, δεν υπάρχουν σοβαρές απορίες. Με τα δεδομένα που ίσχυαν την κρίσιμη εκείνη εποχή, η άλωση της Πόλης ήταν αναπόδραστη, παρά τη φαινομενικά απόρθητη οχύρωσή της. Ας δούμε, εν απολύτω συντομία, τα δεδομένα αυτά: Καταρχήν οι επιτιθέμενοι Οθωμανοί είχαν καταλυτική στρατιωτική υπεροχή. Διέθεταν έναν μεγάλο σε μέγεθος και καλά οργανωμένο στρατό, καλοπληρωμένο και καλο-ασκημένο, στον οποίο είχαν στρατολογηθεί όχι μόνον μουσουλμάνοι συνοδοιπόροι του σουλτάνου από την Ανατολή, αλλά και πολλοί άλλοι, δυτικοί και Βαλκάνιοι, ακόμη και Έλληνες στρατιώτες και τεχνικοί πολέμησαν με τους Τούρκους, όλοι ανυπόμονοι να εκπορθήσουν την Πόλη για να μετάσχουν στο μεγάλο φαγοπότι της λεηλασίας που θα ακολουθούσε κατ' εφαρμογή του άγραφου ισλαμικού νόμου περί του πολέμου. Άλλωστε ο επιτιθέμενος στρατός των Οθωμανών βρισκόταν σε συντριπτική αναλογία, ένας προς δεκαπέντε (!) σε σχέση με τους υπερασπιστές της Πόλης.

Εξάλλου ο Πορθητής, μόλις στα εικοσιένα του χρόνια, είχε την ευφυΐα να δεχθεί τη συμβουλή σοφών συμβούλων του και για πρώτη φορά στην ιστορία της Οθωμανικής κατάκτησης δημιούργησε μέσα σε δυο μόλις χρόνια έναν ισχυρό πολεμικό στόλο, τη διοίκηση του οποίου ανέθεσε σε πολύπειρους χριστιανούς εξωμότες. Με τον στόλο αυτόν απέκλεισε τη Βασιλεύουσα από την θάλασσα. Έτσι, κι αν ακόμη έφτανε η πολυπόθητη βοήθεια από τη Δύση, που αναμενόταν ως συνώνυμη της σωτηρίας, αλλά δεν έφτασε ποτέ, θα χρειαζόταν η βοήθεια αυτή να διασπάσει τον κλοιό των τουρκικών πλοίων, μερικά από τα οποία βρέθηκαν μέσα στον Κεράτιο Κόλπο μετά την επιτυχή εφαρμογή του εντυπωσιακού τεχνάσματος της καθέλκυσής τους από ξηράς. Ήταν ένα ευφυές σε σύλληψη αλλά και τολμηρό τέχνασμα!

Απολύτως καθοριστική ήταν ωστόσο η επιτυχής ανάπτυξη και εφαρμογή της νέας πολεμικής τεχνολογίας, που ήταν τα κανόνια. Η Πόλη ήταν πράγματι απόρθητη από την ξηρά, λόγω των τειχών της, αλλά βέβαια αυτό ίσχυε μόνον εφόσον και

καθόσον είχε να αντιμετωπίσει την παλαιά πολιορκητική μηχανική. Όμως η νέα τεχνολογία του τηλεβόλου είχε πλέον ανατρέψει τα δεδομένα αυτά. Ο Μωάμεθ ο Πορθητής είχε την ευστροφία να δεχθεί τις υπηρεσίες χριστιανών μηχανικών από την Ουγγαρία, που μέσα σε ελάχιστο χρόνο κατασκεύασαν τεράστια κανόνια μεγάλου βεληνεκούς, που καθημερινά κτυπούσαν ανελέητα τα τείχη της Πόλης. Αλλ' όμως τα τείχη, χτισμένα πριν από χίλια χρόνια, εντυπωσιακά, επιβλητικά, όμορφα, δεν ήταν φτιαγμένα για να αντέξουν στις κανονιές του νέου πολεμικού θηρίου. Οι πολιορκούμενοι προσπαθούσαν βέβαια να επιδιορθώσουν εκ των ενόντων τις ζημιές κατά τη διάρκεια της νύχτας, αλλά τα ρήγματα ήταν ανελέητα, γίνονταν διαρκώς μεγαλύτερα, χωρίς περιθώριο αποτελεσματικής θεραπείας.

Δεν χρειάζεται λοιπόν να καταφύγουμε στον μύθο της Κερκόπορτας και της προδοσίας για να ερμηνεύσουμε το γεγονός της εκπόρθησης των τειχών. Όπως παρατηρεί ένας από τους σύγχρονους των γεγονότων ιστορικούς της αλώσεως, ο Κριτόβουλος, όλα τα άλλα όπλα που διέθεταν οι Οθωμανοί ήταν τελικά περιττά, «τῶν μηχανῶν τὸ πᾶν κατεργασμένων», όλα τα έκαναν οι μηχανές, δηλαδή τα κανόνια. Ήταν η πρώτη φορά στην παγκόσμια ιστορία των πολέμων που έγινε τέτοιας έκτασης και με τόση καθοριστική επιτυχία χρήση της τεχνολογίας των πυροβόλων. Είχαν λοιπόν οι Οθωμανοί απόλυτη και καταλυτική υπεροπλία.

Αλλά και σε άλλα επίπεδα, πέραν του στρατιωτικού, η κατάσταση για τους Βυζαντινούς δεν ήταν καλύτερη. Καταρχήν υπήρχε εμφανής έλλειψη πολιτικής και κοινωνικής συνοχής, ακόμη και μέσα στην ίδια την αυτοκρατορική οικογένεια. Τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΙΑ΄, τον Παλαιολόγο ανταγωνίζονταν οι δυο από τους αδελφούς του, ο Δημήτριος και ο Θωμάς, άνδρες φιλόδοξοι και πείσμονες, ο πρώτος ήταν ανθενωτικός και φιλικά διακείμενος προς τους Τούρκους και μετά την άλωση τέθηκε υπό την προστασία του Μωάμεθ του Πορθητού· ο δεύτερος, ο Θωμάς, ήταν φιλενωτικός και μετά την άλωση κατέληξε στη Ρώμη υπό την προστασία του πάπα Πίου Β΄. Οι δυο αδελφοί του βασιλέως είχαν λοιπόν αναλάβει από ένα μέρος της εξουσίας στο Δεσποτάτο του Μορέως, έριζαν όμως διαρκώς μεταξύ τους και ενδιαφέρονταν για τα προσωπικά τους συμφέροντα, ακόμη και σε βάρος της κεντρικής αυτοκρατορικής κυβέρνησης, έτοιμοι για συνεννοήσεις και συμμαχίες, ακόμη και με τον εχθρό. Είχαν μάλιστα παλαιότερα προσπαθήσει ανεπιτυχώς να ανατρέψουν τον νόμιμο αυτοκράτορα και να καταλάβουν την εξουσία στην πρωτεύουσα με πραξικόπημα. Κανένας από τους δυο δεν προσπάθησε να εισέλθει στην πολιορκούμενη βασιλεύουσα, έστω με λίγους άνδρες της προσωπικής του φρουράς, για να υπερασπισθεί την Πόλη, όταν εκείνη αντιμετώπιζε τον έσχατο κίνδυνο.

Απόντες ήσαν βέβαια και πολλοί άλλοι. Πολλοί κάτοικοι της Πόλης εγκατέλειψαν τις εστίες του και έφυγαν για να γλυτώσουν από τις συνέπειες της Άλωσης, αφήνοντας την πατρίδα τους στο έλεος των πορθητών. Χρειάστηκε ειδικές ρυθμίσεις ο Μωάμεθ μετά την άλωση για να τους πείσει να επιστρέψουν στην πόλη τους. Εξάλλου από τις γειτονικές και συμμαχικές – υποτίθεται – χώρες, όπως η Σερβία δεν έσπευσε κανείς να βοηθήσει. Προς όλους αυτούς ο αυτοκράτορας είχε στείλει επίμονες εκκλήσεις να προστρέξουν σε βοήθεια, αλλά αυτοί κώφευσαν. Γράφει χαρακτηριστικά ο Γεώργιος Σφραντζής: Τίς τῶν Χριστιανῶν ἢ τάχα τοῦ βασιλέως τῆς Τραπεζοῦντος ἢ τῶν Βλάχων, ἢ τῶν Ἰβήρων ἀπέστειλαν ἓνα ὀβολὸν ἢ ἓνα ἄνθρωπον εἰς βοήθειαν, ἢ φανερώς ἢ κρυφίως;»

Την απορία του Σφραντζή μπορούμε να την επεκτείνουμε: Πόσοι από τους υπόδουλους Έλληνες της Μικράς Ασίας, ή της Ελλάδας άφησαν τις δουλειές τους και τα σπίτια τους και έσπευσαν να υπερασπιστούν την Πόλη; Σχεδόν κανένας. Γιατί δεν το έκαναν; Η απάντηση στην ερώτηση αυτή θα βοηθούσε να κατανοήσουμε τα κίνητρα των δυνάμεων που τελικά έλαβαν μέρος στην άμυνα αλλά και όσων δυνάμεων απέσχον από την αναμέτρηση στα τείχη της Πόλης.

Από την άλλη μεριά υπήρχε μια μικρή αλλά πολύ εύπορη ομάδα αριστοκρατών μέσα στην Πόλη, που κατείχε τα ανώτατα αξιώματα στη βυζαντινή Αυλή και συγχρόνως διέθετε μεγάλη ακίνητη περιουσία μέσα στην Πόλη, αλλά είχε αναπτύξει και επιχειρήσεις σε ευρύ εμπορικό δίκτυο εκτός πόλεως.⁶ Οι άνθρωποι αυτοί είχαν φροντίσει ώστε ο πλούτος τους να φυγαδευτεί εκτός Κωνσταντινουπόλεως και να αποθηκευθεί με ασφάλεια στις τράπεζες της Γένοβας και της Βενετίας. Έτσι, αντί να θέσουν τον πλούτο τους στην υπηρεσία του γένους, αυτοί προτίμησαν να διασφαλίσουν τα οικονομικά τους αποθέματα για την αναμενόμενη επόμενη φάση ζωής των οικογενειών τους, μετά την άλωση. Μνημονεύεται επίσης ότι Βυζαντινοί έμποροι κρασιού εξαγόραζαν τη βενετική υπηκοότητα ώστε να εμφανίζονται ως ξένοι υπήκοοι, και εκμεταλλευόμενοι τις ευνοϊκές ρυθμίσεις για τους αλλοδαπούς εμπόρους να πωλούν το εμπόρευσμά τους ατελώς στους συμπολίτες τους.

Αλλά η κατάσταση των πολιορκημένων ήταν εντελώς αδιέξοδη κυρίως στο ψυχολογικό επίπεδο, γιατί ήταν βαθύτατα διαιρεμένοι μεταξύ τους. Τους χώριζε το βασανιστικό δίλημμα αν θα δέχονταν την υποταγή τους ως Ορθοδόξων στην εξουσία του πάπα Ρώμης, αποδεχόμενοι την Ένωση, την οποία είχε υποχρεωθεί να υπογράψει η πολιτική και η εκκλησιαστική ηγεσία τους στη Σύνοδο της Φλωρεντίας το 1439 ως προϋπόθεση για να έλθει τυχόν στρατιωτική βοήθεια από την Δύση, ή θα αρνιόνταν να υποκύψουν σε ό,τι πίστευαν ότι αποτελούσε άρνηση

της ορθόδοξης πίστης και αυτοαναίρεση της ταυτότητάς τους. Η βαθύτατη ρήξη μεταξύ των δυο παρατάξεων είχε οδηγήσει την ανθενωτική πλειοψηφία σε τέτοιες ακρότητες ώστε να αρνείται ακόμη και να προσευχηθεί με τους αντιπάλους της φιλενωτικούς. Απέφευγαν λοιπόν οι ανθενωτικοί τις εκκλησίες όπου λειτουργούσαν φιλενωτικοί κληρικοί. Έτσι απέφευγαν ακόμη και την είσοδό τους στην Αγία Σοφία και φυσικά αρνιούνταν να προσευχηθούν με τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο, υποπτευόμενοι ότι ήταν έτοιμος να απαρνηθεί την πίστη του για να σώσει τον θρόνο του. Η τόσο απόλυτα αρνητική στάση των ανθενωτικών οδήγησε τον μετριοπαθή φιλενωτικό πατριάρχη Γρηγόριο, που φυσικά οι ανθενωτικοί δεν τον αναγνώριζαν, αλλ' αντιθέτως τον λοιδορούσαν, στο απονενομημένο διάβημα να εγκαταλείψει την Πόλη και να εγκατασταθεί στη Ρώμη, κάτι που φυσικά έκαμε το ρήγμα ακόμη μεγαλύτερο. Έτσι, στην κρίσιμη στιγμή ο νόμιμος, αν και όχι αποδεκτός από όλους πατριάρχης βρισκόταν μακριά, στη Ρώμη.

Φυσικά οι ανθενωτικοί ήταν πεπεισμένοι ότι όφειλαν να μη δεχθούν ό,τι θεωρούσαν ως εκβιασμό του πάπα, δηλαδή να μην αποδεχθούν την εκκλησιαστική υποταγή τους προκειμένου να σταλεί στρατιωτική βοήθεια για την απώθηση της άμεσης τουρκικής απειλής. Άλλωστε η διαφωνία μεταξύ των εκκλησιών, είχε πια ξεφύγει από τα καθαρώς θεολογικά ζητήματα. Στην ουσία η αρνητική συμπεριφορά ήταν ριζωμένη στη βαθιά δυσφορία και καχυποψία των Βυζαντινών για τους Δυτικούς, που οφειλόταν εν πολλοίς στην εμπειρία της καταστροφής, της λεηλασίας και της ταπείνωσης που γεύτηκε η ελληνική Ανατολή κατά την πρώτη Άλωση εκ μέρους της λεγόμενης Τετάρτης Σταυροφορίας του 1204 και της φραγκοκρατίας που ακολούθησε.

Έτσι και στις παραμονές της άλωσης του 1453 η αυτοκρατορία βρέθηκε χωρίς ισχυρή πολιτική ηγεσία και με απουσία εκκλησιαστικού ηγέτη. Λίγο πριν από την τελική επίθεση των Οθωμανών ίσχυσε αυτό που έγραψε επιγραμματικά ο αείμνηστος Donald Nicol, ότι τις παραμονές της Άλωσης «υπήρχε πια εκκλησία χωρίς πατριάρχη και αυτοκράτορας χωρίς αυτοκρατορία».

Ο χρονογράφος Σφραντζής μας πληροφορεί ότι την ιδέα να εκλεγεί ως νέος πατριάρχης ο έλληνας καρδινάλιος Ισίδωρος, που το φθινόπωρο του 1452 είχε μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη με 200 τοξότες – ήταν ένας από τους ελάχιστους που το τόλμησαν – την απέρριψε ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος επικαλούμενος τον έσωθεν πόλεμο: «εἰ καὶ συμβῇ ἡμῖν μάχη ἔξωθεν παρὰ τῶν ἐχθρῶν, καὶ ἔχειν ἡμᾶς καὶ ἔσωθεν, πόσον ἔσεται κακόν;» Έμεινε λοιπόν η εκκλησία χωρίς πατριάρχη, γιατί η τυχόν εκλογή του θα προκαλούσε τον έσωθεν πόλεμο! Αυτή η εσωτερική διάλυση του αμυντικού μετώπου ήταν σε επίπεδο ψυχολογικό και ιδεολογικό μιας άλλης μορφής άλωση πριν από την άλωση. Είναι δε τραγικό ότι ο

σουλτάνος γνώριζε πολύ καλά τι συνέβαινε στο εσωτερικό μέτωπο των Βυζαντινών και, όπως παραδίδουν οι ιστορικοί, στις επιτελικές συσκέψεις του με τους συμβούλους του παρουσίαζε αυτό το εσωτερικό σχίσμα ως ένα βασικό πλεονέκτημα γι' αυτόν στον ψυχολογικό πόλεμο εναντίον της πρωτεύουσας της χριστιανοσύνης.

Η δραματική αυτή κατάσταση της εμπάθειας, της ασυνεννοησίας, του ρήγματος, φυσικά δεν αναιρεί το μεγαλείο της αυτοθυσίας αυτών των λίγων υπερασπιστών της Πόλης, περίπου 5.000 Ελλήνων και περίπου 2.000 ξένων, κυρίως γενοβέζων και βενετών, οι οποίοι, με επικεφαλής τον άτυχο αλλά γενναίο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο, έπεσαν ηρωικά μαχόμενοι για τη σωτηρία της Πόλης. Οι παραινέσεις του Κωνσταντίνου προς τους μαχητές και τον άμαχο πληθυσμό, που βγήκε να λιτα-νεύσει τις εικόνες κατά την τελευταία μέρα πριν από την τελική επίθεση, κωδικοποι-ούν με τρόπο λιτό και απέριττο τις αξίες που συγκροτούσαν την ιδιαιτερότητά τους και που έμελλε να καταγραφούν στη συνείδηση του υπόδουλου γένους ως η ταυτό- τητά τους. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γεωργίου Σφραντζή, ο Κωνσταντίνος διακήρυξε τα σχεδόν αυτονόητα: «ἔνεκέν τινων τεσσάρων ὀφειλέται κοινῶς ἔσμεν πάντες, ἵνα προτιμήσωμεν ἀποθανεῖν μᾶλλον ἢ ζῆν, πρῶτον μὲν ὑπὲρ τῆς πίστεως ἡμῶν καὶ εὐσεβείας, δεύτερον δὲ ὑπὲρ τῆς πατρίδος, τρίτον μὲν ὑπὲρ τοῦ βασιλέως, ὡς χριστὸν Κυρίου, καὶ τέταρτον ὑπὲρ συγγενῶν καὶ φίλων». Αυτή η «κοινή οφειλή πάντων», δηλαδή «να πεθάνουμε για την πίστη, την πατρίδα, την πολιτεία και την οικογένεια» θα λειτουργήσει ως παρακαταθήκη του μάρτυρα αυτοκράτορα, προς τις επερχόμενες γενιές του γένους των Ρωμιών και ως παρακαταθήκη του Βυζαντίου προς τους Νεοέλληνες.

****Το παρόν κείμενο αποτελεί διάλεξη του Καθηγητή κ. Ευάγγελου Χρυσού που πραγματοποιήθηκε διαδικτυακά την Παρασκευή 29 Μαΐου 2020.***